

Reviewing the Religions of Pre-Islamic Arabia Based on Material Evidence

Mohammad Ali Khaninzadeh

Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Khwarazmi University, Tehran, Iran (corresponding author)
alikhavanin@khu.ac.ir

۷۱

پژوهشنامه ادیان

Abstract:

Archaeological explorations in Arabia have led to the discovery of abundant evidence that changes our perception of pre-Islamic Arabia. The traditional notion is manifested in calling it the “Jāhiliyya” era, which comprises two important ideas: First, there was no central government in Arabia and tribal chaos was widespread, and secondly, many idols were generally worshiped, until the eve of Islam. In contrary, the epigraphic texts contain much information that provide a clearer picture of the political situation and religious tendencies of pre-Islamic Arabia. In this article, firstly, the political situation of Pre-Islamic Arabia following the gradual domination of the kingdom of Ḥimyar over the Arabian Peninsula will be briefly reviewed, and then, by examining examples of the material evidence from about three centuries before Islam, the belief in One God is reviewed as well as the name of One God among Jewish and Christian Arabs. As a result, it can be seen that from about two centuries before Islam, not only evidence of worshiping multiple gods is missing in the inscriptions found in different regions of Arabia, but much evidence of Judaism and Christianity has been found, in which only One God, with different names and phrases, is called.

Keywords: Pre-Islamic Arabia, Religions, Judaism, Christianity, Names of God, Raḥmānān (al-Raḥmān), al-ʿIlāh

بازخوانی ادیان عربستان پیشااسلامی بر پایه شواهد مادی^۱

محمدعلی خوانین زاده^۲

چکیده

۷۲

پژوهشنامه ادیان

از کاوش‌های باستان‌شناختی که در شبه‌جزیره عربستان انجام شده، شواهدی فراوان کشف شده‌اند که تصور ما از عربستان پیشااسلامی را دگرگون می‌کنند. تصور سنتی در نامیدن آن به دوران «جاهلیت» تجلی یافته، که در آن دست کم دو انگاره مهم هست: نخست، این که در عربستان حکومتی مرکزی وجود نداشته و هرج و مرج قبیلگی تا ظهور اسلام فراگیر بوده است و دیگر، این که بت‌های متعدد به‌طور فراگیر تا ظهور اسلام پرستش می‌شدند. در مقابل، در متون کتیبه‌شناختی داده‌هایی فراوان یافت می‌شوند که تصویری روشن‌تر از وضعیت سیاسی و گرایش‌های دینی عربستان پیشااسلامی ارائه می‌کنند. در این نوشتار، ابتدا به‌اجمال وضعیت سیاسی عربستان در دوران پیشااسلامی در پی سلطه تدریجی پادشاهی حمیر بر سراسر شبه‌جزیره مرور می‌شود و سپس، با بررسی نمونه‌هایی از شواهد فراوان مادی از حدود سه قرن پیش از اسلام پیشینه باور به خدای یگانه مرور و نام خدای یگانه در میان اعراب یهودی و مسیحی بررسی می‌شود. در نتیجه این بررسی، مشاهده می‌شود که از حدود دو قرن پیش از اسلام نه تنها شواهدی بر پرستش خدایان چندگانه در کتیبه‌های یافت شده از مناطق مختلف شبه‌جزیره دیده نمی‌شود بلکه شواهدی فراوان بر یهودیت و مسیحیت یافت شده‌اند که در آنها تنها خدای یگانه، با نام‌ها و تعابیر مختلف، یاد شده است.

سال ۱۸، شماره ۳۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

کلیدواژه: عربستان پیشااسلامی، ادیان، یهودیت، مسیحیت، نام‌های خدا، رحمانان (الرحمن)، الإله

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۶

۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران (نویسنده
مشغول)
alikhavanin@khu.ac.ir

درآمد

بازخوانی تاریخ بر پایه شواهد مادی بینش‌هایی تازه از شرایط فرهنگی، سیاسی و دینی عربستان پیشاسلامی فراهم می‌کند. هرچند از کاوش‌های باستان‌شناختی، که در میانه قرن نوزدهم م. در شبه‌جزیره عربستان انجام و از دهه ۱۹۷۰ م. از سر گرفته شد، شواهدی ناچیز از یک قرن آغازین اسلامی به دست آمده، درباره قرن‌های پیش‌تر چنین نیست و بقایای فراوان کشف شده می‌توانند تصور ما از عربستان پیشاسلامی را دگرگون کنند. این بقایا می‌توانند بناهای ویران شده، همچون عبادتگاه بزرگ مأرب، باشند یا به‌ویژه هزاران متن کتیبه‌ای که بر موادی بادوام همچون تخته‌سنگ، فلز یا دیواره‌های صخره‌ای حک شده‌اند. در مقایسه با منابع سنتی، شواهد مادی دست‌کم دو برتری دارند: نخست اینکه منابع سنتی، معمولاً در دوره‌ای متأخرتر از آنچه گزارش می‌کنند، از نگاه جریان غالب نوشته شده‌اند و به‌ندرت نگاه جریان مغلوب را نسبت به رویدادها دربردارند حال آنکه در شواهد مادی بازتاب نگاه هر دو جریان را تا حدی می‌توان دید؛ دیگر اینکه اصل متون سنتی در اختیار نیست و رونوشت‌های آنها در فرآیند نسخه‌برداری می‌توانند دچار حذف یا اضافه، درج یا تلخیص، و مانند آن شده باشند حال آنکه شواهد مادی غالباً بی‌هیچ تغییری از زمان ساختشان به دست ما رسیده‌اند و از درون بافت تاریخی خود اطلاعاتی، هرچند مختصر، در اختیار می‌گذارند.

تصور سنتی از عربستان پیش از اسلام در نامیدنش به دوران «جاهلیت» تجلی می‌یابد، که در آن دست‌کم دو انگاره مهم هست که در آنها باید تأمل کرد؛ نخست، این که در عربستان حکومتی مرکزی وجود نداشته و هر جومرج قبیله‌ای تا ظهور اسلام فراگیر بوده است و دیگر، این که بت‌های متعدد به‌ویژه بت‌هایی که قرآن آنها را یاد کرده به‌طور فراگیر تا ظهور اسلام پرستش می‌شدند و با ظهور اسلام بود که حکومتی مرکزی در شبه‌جزیره پدید آمد و بت‌پرستی به یکباره ریشه‌کن و یگانه‌پرستی فراگیر شد.

در مقابل، در متون کتیبه‌شناختی، داده‌های فراوان اما موجزی هستند که گرایش‌های دینی عربستان را بازمی‌نمایانند. در این میان، مهم‌ترین شواهد نام‌های خدایانی است که در متون تدفینی و دعائی، یا حتی در عبارات ساده‌ای که افراد بر دیواره‌های صخره‌ای حک کرده‌اند، یاد شده است؛ چراکه نشانگر کنش دینی افراد نسبت به آن خدایان است. در این نوشتار با بررسی شواهد مادی موجود از حدود سه قرن پیش از اسلام بر پیشینه ایده خدای یگانه، که در نتیجه گرایش

پادشاهی حمیر به یهودیت (۳۸۰-۵۳۰ م.) و سپس مسیحیت (۵۳۰-۵۷۰ م.) فراگیر شد، مروری کوتاه شده و همچنین نام خدای یگانه در میان اعراب یهودی و مسیحی پیش از اسلام بررسی شده است.^۱

پادشاهی حمیر در دوران پیشااسلامی

در برابر دیدگاه سنتی که عربستان پیشااسلامی را بی هیچ حکومت مرکزی تصویر می‌کند، شواهد باستان‌شناختی نشان می‌دهند که پادشاهی حمیر، که در سال ۱۱۰ پ.م. پدید آمده بود، از اواخر قرن سوم م. به تدریج بر سراسر شبه‌جزیره سلطه یافت و تبدیل به قدرت اصلی عربستان شد. پس از راندن اکسومیان از غرب یمن در سال ۲۷۰ م.، حمیر پادشاهی سبأ، نماد تمدن یمن با پیشینه‌ای هزارساله، را در سال ۲۷۵ م. فتح کرد که در لقب رسمی پادشاه حمیر بازتاب یافت:

ملک سبأ و ذریدان: پادشاه سبأ و زیدان (کاخ پادشاهان حمیر در پایتختشان ظفار)

اندکی بعد، با فتح پادشاهی حضرموت، سراسر عربستان جنوبی یکپارچه و لقب رسمی پادشاه شَمْرُ یَهْرَعِش (حک.ح. ۲۸۶-۳۱۱ م.) چنین شد:

ملک سبأ و ذریدان و حضرموت و یمن: پادشاه سبأ و زیدان (حمیر) و حضرموت و جنوب

در طی قرن چهارم م. پادشاهان حمیر به عربستان بیابانی^۲ لشکرکشی و تلاش می‌کردند حوزه نفوذ خود را در برابر پادشاهی عربی تنوخ (در وادی فرات)، که تحت‌الحمایه ساسانیان بودند، گسترش دهند و سرانجام در ۴۲۰-۴۴۰ م. مرکز و غرب عربستان را ضمیمه خود کردند، چنان‌که در لقب رسمی پادشاه دیده می‌شود:

ملک سبأ و ذریدان و حضرموت و یمن و اعربهمو طودم و تهمت: پادشاه سبأ و زیدان (حمیر) و

حضرموت و جنوب و اعرابشان در طود (مناطق مرتفع نجد) و تهامه (کرانه ساحلی دریای سرخ)

در اوائل قرن ششم م. و در پی ناآرامی‌های داخلی، حمیر خراجگزار همسایه آفریقایی‌اش پادشاهی اکسوم شد. در پی قتل عام مسیحیان نجران به دست پادشاه یهودی حمیر یوسف اَسَّارِ یَثَّار

۱. در این مقاله مهم‌ترین یافته‌های کتیبه‌شناختی بر پایه دیدگاه‌های صاحب‌نظران تاریخ و باستان‌شناسی به‌ویژه کریستین روبن و لیلان نمه (مرکز ملی پژوهش‌های علمی فرانسه، CNRS)، اجمالاً بررسی می‌شود. تفصیل این مباحث در جای دیگری خواهد آمد.

(که در منابع اسلامی ذُو نُواس نامیده شده) در ۵۲۳ م.، پادشاهی مسیحی اکسوم با حمایت بیزانس به حمیر حمله کرد و پادشاه را کشت و از آن پس، حمیر به سلطهٔ اکسوم درآمد، هرچند تخت پادشاهی حمیر حفظ شد. پس از شورش فرمانده لشکر اکسومیان در عربستان، ابرهه، وی خود را به عنوان پادشاهی حمیری معرفی کرد؛ کتیبه‌هایش را به زبان سبئی نوشت و القاب سنتی شاهانه را برگزید. در میان هشت کتیبهٔ منسوب به وی، که تاکنون کشف شده‌اند، در یک کتیبه به تاریخ ۵۵۲ م. (ر.ک. روبن، ۱۴۰۱: ۳۰۴) ابرهه لشکرکشی به مرکز عربستان و سرکوب شورش معدّ و کنده و تسلیم شدن عمرو بن منذر، پادشاه تنوخ، را بر شمرده^۱ و در کتیبه‌ای دیگر (ر.ک. روبن، ۱۴۰۱: ۳۰۴-۳۰۶) سلطه بر اعراب معدّ و شهرهای مهم در شرق عربستان (هَگَر/الهفوف و خطّ/العُقَیر)، مرکز عربستان (طیء) و غرب و شمال‌غرب عربستان (یثرب و جُدَام) را یاد کرده است.^۲ این بدان معناست که در میانهٔ قرن ششم م. سراسر عربستان تحت حکومتی واحد درآمده بود.^۳

-
۱. کتیبهٔ Ry 506 = Murayghān. این کتیبه که به سال ۵۵۲ م. تاریخ‌گذاری شده بر صخره‌ای بسیار بلند بر فراز چاه‌های مُریغان (در ۲۳۰ کیلومتری شمال نجران) نوشته شده است. در این کتیبه ابرهه، چهار سال پس از سرکوب ناآرامی‌های داخلی و نبرد با اکسومیان و تثبیت حکومت خود، لشکرکشی پیروزمندانه‌ای را با هدف فتح دوبارهٔ عربستان بیابانی یاد کرده است.
 ۲. کتیبهٔ Murayghān. این کتیبه بر صخره‌ای در سمت چپ ورودی دره‌ای منتهی به چاه‌های مُریغان حک شده و در آن، مناطقی یاد شده‌اند که پس از لشکرکشی به عربستان بیابانی متعهد به وفاداری به ابرهه شده بودند.
 ۳. برای آگاهی بیشتر دربارهٔ گسترش پادشاهی حمیر، ر.ک. روبن، ۱۴۰۱: ۲۳۷ به بعد، به‌ویژه ۲۳۷-۲۳۹ (قرن سوم م.)، ۲۵۲-۲۵۵ (قرن‌های چهارم و پنجم م.)، ۲۶۵-۲۷۷ (قرن ششم م.).

نقشه ۱. عربستان و حبشه در دوران پادشاهی حمیر. نقشه از استرید امری و کریستین روبن؛ ویرایش فارسی از محمدعلی خوانین زاده و منیر غفوری.

بحران چندگانه پرستی و نخستین یادکرد خدای یگانه در قرن چهارم م.

پادشاهی حمیر در حدود سال ۳۸۰ م. به یهودیت گرایش یافت. این گرایش، که به نفی خدایان گذشته انجامید، نتیجه بحرانی دراز بود که نشانه‌هایش را می‌توان از اواخر قرن سوم م. دید. بین سال‌های ۳۰۰ تا ۳۸۰ م. پادشاهان پیاپی دستور به نوشتن هیچ کتیبه‌ای ندادند، حال آنکه پیش و پس از این دوره کتیبه‌های شاهانه فراوانی هست. یکی از توضیحات ممکن درباره ناپدید شدن کتیبه‌های شاهانه در این دوره می‌تواند اختلاف نظر طبقه حاکم درباره جهت‌گیری دینی حکومت باشد. دیگر نشانه بحران دینی را می‌توان در دعاهایی دید که در کتیبه‌هایی که ساخت بناها یا کارهای

عمومی را یاد می‌کنند آمده است: تنها در نیمی از این متون دعا به خدایان چندگانه دیده می‌شود؛ در یک چهارم از متون خدایان چندگانه با یک خدا جایگزین شده‌اند و در یک چهارم دیگر، نویسنده کتیبه ترجیح داده که هیچ خدایی را یاد نکند؛ امری که سابقه نداشته است (ر.ک. Robin, 2020: 70-71).

تقریباً در همین دوره، زیارت عبادتگاه‌های چندخدایی به شدت کاهش یافت. با بررسی فهرستی از کتیبه‌های عبادتگاه‌ها، دیده می‌شود که در قرن‌های سوم و چهارم م. قربانی و وقف در این عبادتگاه‌ها رو به توقف نهاد. در عبادتگاه بزرگ مأرب، که مهم‌ترین عبادتگاه و حرم مشترک همه کمون‌های^۱ سبئی بوده و متونی فراوان آنجا کشف شده، نزدیک به هشتصد کتیبه از چهار قرن نخست دوران مسیحی یافت شده است. در قرن چهارم، وقف و پیشکش به این عبادتگاه کاهش یافت و آخرین کتیبه‌ای که در آن خدایی چندگانه یاد شده، متعلق به سال ۳۷۹-۳۸۰ م. است. می‌توان نتیجه گرفت که اشراف سبئی در حوالی این سال از زیارت این عبادتگاه دست کشیدند (روبن، ۱۴۰۱: ۲۳۹-۲۴۱).

گذار از چندگانه‌پرستی را می‌توان با نوآوری‌هایی که در متون این دوره پدید آمده نشان داد: در دعاها، به جای خدایان چندگانه تنها یک خدا یاد می‌شود؛ این خدای یگانه با نام‌ها و تعبیری یاد می‌شود که پیش‌تر به کار نمی‌رفتند؛ بر عبادتگاه‌های خدای یگانه نامی تازه، «مِکْرَاب» (محل برکت)، نهاده می‌شود و نام‌های قدیمی «مَحْرَم» (حرم) و «بَيْت» (معبد) دیگر به کار نمی‌روند؛ و اصطلاحات دینی تازه‌ای - همچون شألوم، آمین، صلوات، زکات، عالم و مانند آن - از زبان‌های آرامی و عبری وام گرفته می‌شوند. این تغییرات در سال‌های پیش از ژانویه ۳۸۴ م. آغاز شده است. در این تاریخ، مَلْکِی کَرِبِ یُهْأَمِن (حک ح. ۳۷۵-۴۰۰ م.) پادشاه حمیر و دو ولیعهدش ساخت کاخی را یاد کرده، متن کتیبه را با دعا به خدای یگانه با تعبیر «مِرا سَمین، مَرَّ سَمایان» پایان داده‌اند^۲ (تصویر ۱):

مَلْکِی کَرِبِ یُهْأَمِن و پسرانش اَسْعَد و ذَرَّأَمَرِ اَیْمَن، پادشاهان سبأ و دُو رَیْدان و^(۲) حَضرموت و یمن، ساختند و پایه گذاشتند و تمام کردند کاخ کلن^(۳) را، از پایه‌اش تا ستیغش، با پشتیبانی

۱. commune. اصطلاحی که نخستین بار آلفرد بیستن (۱۹۱۱-۱۹۹۵) برابر «شَعْب» سبئی نهاده و به قبیله‌های

یکجانشین عربستان جنوبی اشاره دارد. ر.ک. Beeston, 1976: 2-3.

۲. رقم‌های بالانویشت درون پرانتز شماره سطر کتیبه را نشان می‌دهند.

اربابشان، ارباب آسمان^(۴) در ماه ذُو دِئاوان {ژانویه} از سال چهارصد و نود و سه (روبن، ۱۴۰۱: ۲۴۶).

تصویر ۱. کتیبه ۲ Gar Bayt al-Ashwal. تصویر از DASI. خاستگاه این کتیبه ظفار بوده و در بیت الأشول، روستای مجاور ظفار، دوباره استفاده شده است.

۷۸

پژوهشنامه ادیان

تعبیر «مرا سمین، مرء سَمایان: ارباب آسمان» در کتیبه‌های حمیری، چه پیش از اعلام رسمی پادشاه ملکی کرب یه‌امن و چه پس از آن، فراوان به کاررفته است. باید گفت نخست، واژه *مرا* در سبئی خویشاوند *بامرا/مریا* در آرامی و سریانی است که به ترتیب در ترگوم‌ها^۱ و آپوکریفای یهودی^۲ در وصف یهوه و در پشیتتا^۳ در وصف یهوه و مسیح به کاررفته است. در ترجمه‌های متقدم بایبل به عربی (قرن نهم م. به بعد) «رب» را برابر این واژه نهاده‌اند (ر.ک. خوانین‌زاده، ۱۳۹۴:

۱. Targum. در ادبیات ربانی به متون مقدس آرامی اطلاق می‌شود، خواه ترجمه آرامی تنخ (کتاب مقدس یهودیان، عمده به زبان عبری) باشد خواه بخش‌های دراصل آرامی آن (دانیال و عذرا). ر.ک. *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, s.v. "Targum"

۲. Jewish Apocrypha. مجموعه‌ای از کتاب‌هایی که از بخش‌های رسمی تنخ به حساب نمی‌آیند هرچند برخی از آنها در هفتادگانی (Septuagint)، ترجمه یونانی تنخ به دست حدود هفتاد دانشمند یهودی در اسکندریه مصر درمیانه سده سوم پ.م. به دستور بطلمیوس دوم فیلادفوس) و سپس در عهد قدیم از بایبل (کتاب مقدس مسیحیان) از سوی کلیساهای کاتولیک رومی و ارتدکس یونانی به رسمیت شناخته شده‌اند. ر.ک. *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, s.v. "Apocrypha and Pseudepigrapha" (Joseph Dan)

۳. Peshitta. ترجمه سریانی بخش‌های رسمی بایبل (شامل عهد قدیم و عهد جدید) و بعضی بخش‌های غیررسمی آن، که کتاب مقدس مسیحیان نسطوری، یعقوبی و مارونی بوده و مستقیماً از متن عبری عهد قدیم (بی واسطه ترگوم‌ها) و متن یونانی عهد جدید احتمالاً در قرن سوم م. ترجمه شده است. ر.ک. *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, s.v. "Bible, Translations; Ancient Versions; Syriac Aramaic: Peshitta and Other Versions" (S. David Sperling)

۱۰۰-۱۰۱ و ۱۰۵). دوم، پسوند *zn* در سبئی حرف تعریف و معادل *al* عربی است. بدین ترتیب، عبارت «*مرا سمین*» سبئی را می‌توان برابر با «*رب السماء*» عربی دانست. تعبیر «*مرا شمیا*، *ماری شمیا*»: سرور آسمان^۱ در کتاب دانیال (۵: ۲۳) در وصف یهوه آمده است. *شمیا* از واژه آرامی *شمی* (سماء، آسمان) و پسوند *L* (حرف تعریف آرامی) ترکیب یافته است و در نتیجه، *مرا شمیا* در آرامی را می‌توان برابر با *مرا سمین* در سبئی دانست.^۲

همین پادشاه در کتیبه‌ای دیگر^۳ ساخت یک عبادتگاه تازه، مکراب «*بریک*»، را یاد کرده است. ساخت عبادتگاه تازه در مأرب، که بزرگ‌ترین عبادتگاه سبئی آنجا بوده، گویای پذیرش دین تازه و متروک شدن عبادتگاه‌های خدایان پیشین است. همچنین از این پس عبادتگاه‌ها دیگر به نام‌های قدیمی، که مخصوص خدایان چندگانه بود، خوانده نمی‌شوند و بر عبادتگاه‌های خدای یگانه نامی تازه نهاده می‌شود:

مَلْکِی کَرِبِ یُهَامِنِ و پسرش [أبِی کَرِبِ أَسْعَدِ، پادشاهان]^(۲) سبأ و دُو رَیْدان و حضرموت و [یمنت، ساختند از پایه‌ها تا]^(۳) سَتِیغِ مِکْرَابِ خود بَرِیکِ را برای رستگاریشان و [...] (روبن، ۱۴۰۱: ۲۵۰).

تحول مهم دیگری که همزمان با گرایش به دین تازه شایان توجه است، پدیداری جامعه‌ای تازه به نام «اسرائیل» است. در کتیبه‌های مقدم بر یگانه‌پرستی کمون‌ها، که بر پایه روابط منطقه‌ای و قبیلگی بودند، دعا می‌شدند اما در دوران تازه، یهودیان حمیر و هواداران‌شان ذیل جامعه‌ای تازه به نام «اسرائیل» متحد شده، آن را، حتی پیش از یادکرد نام پادشاه، دعا می‌کردند و خدای یگانه خدای همه افراد این جامعه نوپا بود. برای نمونه (تصویر ۲):

[باشد که] برکت دهد و متبرک شود نام رحمانان همو که در آسمان است و اسرائیل و^(۲) خدایشان، ربّ یهودیان، همو که بنده خود شَهْرُ را یاری کرد،^(۳) و مادرش بدم را، و زنش شَمْسُ^۴ را، و فرزندانشان [از هر دوی آنان] ضمّم و اَبی شَعْر و مِصْرُ^(۵) را، و همه خویشانان [ش ... (روبن، ۱۴۰۱: ۲۴۵-۲۴۶)].

۱. מְרַא שְׁמִיָּא

۲. از آنجاکه در سبئی واژه *رب* نیز در اشاره به خدا به کار رفته (ن.ک. ادامه مقاله)، *مرا* را به «*رباب*» (که در فارسی معنای مفرد دارد) و *رب* را به همان «*رب*» (که در فارسی متداول است) ترجمه کرده‌ام.

۳. کتیبه Ja 856 = Fa 60. این کتیبه در مأرب یافت شده و به سال‌های ۳۷۵ تا ۳۸۴ م. تاریخ‌گذاری شده است.

تصویر ۲. کتیبهٔ CIH 543 = ZM 772 A + B. تصویر از یوسف عبدالله (Abdallāh, 1987: pl. I). این کتیبهٔ مقطع^۱ متعلق به ظفار است و به سال‌های ۳۷۵ تا ۵۳۰ م. تاریخ‌گذاری شده است.

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، رد چندگانه‌پرستی و گرایش حکومت به یگانه‌پرستی در پادشاهی حمیر (و همچنین در پادشاهی اکسوم در آن سوی دریای سرخ^۲) همزمان با تحولاتی است که در قرن چهارم م. در جهان مدیترانه‌ای روی داده است: آزادشدن مسیحیت در آغاز قرن، پذیرش مسیحیت از سوی امپراتور کنستانتیوس دوم (حک ۳۳۷-۳۶۱ م.) در میانهٔ قرن، و اعلام مسیحیت به عنوان دین رسمی امپراتوری روم در پایان قرن (ر.ک. آقایی، خوانین‌زاده و مارکس، ۱۴۰۱: ۱۷-۱۸). بر همین پایه، می‌توان گفت عربستان سرزمینی دورافتاده و عقب‌مانده، چنان‌که اغلب تصور می‌شده، نبوده بلکه پیوندی نزدیک با جهان مدیترانه‌ای داشته است.

نام خدا در نخستین کتیبه‌های یگانه‌پرستانهٔ حمیری (۳۲۰-۳۸۰ م.)

خدایان چندگانه عموماً نام خاص داشتند، همچون عَشَّیر (خدای برتر سراسر عربستان جنوبی)، *أَلْمَقَه*^۳ (خدای بزرگ سبأ) و سَیِّین (خدای بزرگ حضرموت)؛ گاهی هم با واژه‌ای برای خویشاوندی (عَمّ: عمو) یا ویژگی (العَزَیْ: قدرتمند) وصف می‌شدند. این خدایان در متون چندخدایی معمولاً در کنار هم یاد می‌شدند. در متقدم‌ترین کتیبه‌های یگانه‌پرستانه، خدای یگانه نامی خاص نداشت و هرکس به شیوهٔ خود او را وصف می‌کرد. در پنج کتیبهٔ مقدم بر اعلام رسمی

1. fragmentary.

۲. پادشاهی اکسوم در حدود سال ۳۶۰ م. در دوران حکومت نجاشی عزانا (حک ح. ۳۲۰-۳۶۰ م.) مسیحی شد. ر.ک. روبن، ۱۴۰۱: ۲۶۶.

۳. ستاره پیش از یک اسم خاص نشانهٔ حرکت‌گذاری قراردادی است.

گرایش به یگانه‌پرستی در حدود ۳۸۰ م. چهار تعبیر مختلف به کار رفته است: «الزن، ایلان: خدا» در یک کتیبه؛ «الزن بعل سمین، ایلان بعل سمایان: خدا، سرور آسمان» در سه کتیبه؛ «بعل سمین، بعل سمایان: سرور آسمان» در یک کتیبه؛ «مرا سمین، مرء سمایان: ارباب آسمان» در یک کتیبه (Robin, 2020: p. 73). گفتنی است نخست، واژه مفرد الزن سبئی مرکب از اسم ال و پسوند زن، یعنی حرف تعریف، است؛ ال متداول‌ترین واژه سامی مشترک^۱ در مفهوم «خدا» است که صورت تحول‌یافته سه حرفی آن در زبان‌هایی همچون عبری، سبئی و عربی اله است.^۲ بدین ترتیب، الزن را می‌توان نامی عام برای یک خدای خاص دانست. دوم، واژه‌های سبئی بعل و مرا (که پیش‌تر نیز آمد) اکنون به آسمان اضافه شده‌اند. در کتیبه‌های یگانه‌پرستانه جایگاه خدا در آسمان است که جنبه فراطبیعی وی را نشان می‌دهد و این که سلطه‌اش همه زمین را فرامی‌گیرد؛ او خدای منطقه یا قبیله خاصی نیست بلکه خدای همگان و همه‌جاست.

این تعابیر تازه در وصف خدا و جایگاه آسمانی وی و همچنین واژه‌پردازی آنها را می‌توان با یهودیت مقایسه کرد: مفهوم «خدای آسمان» در وصف خدای یگانه در یهودیت سابقه دارد و در تنخ با تعابیری همچون «اله شمیا، إلاه شمیا: خدای آسمان»^۳ (عزرا ۵: ۱۲؛ ۶: ۹، ۱۰؛ ۷: ۱۲، ۲۱، ۲۳؛ دانیال ۲: ۱۸، ۱۹، ۳۷، ۴۴) به آرامی و «ال هشمیم، إله هشمیم: خدای آسمان‌ها»^۴ (تهلیم مزامیر ۱۳۶: ۲۶)، «الهی هشمیم، ألوهی هشمیم: خدای آسمان‌ها» (برشیت (پیدایش) ۲۴: ۳، ۷؛ دوم تواریخ ۳۶: ۲۳؛ عزرا ۱: ۲؛ نحیا ۱: ۴، ۵؛ ۲: ۲، ۴، ۲۰؛ یونس ۱: ۹) و «الهییم بشمیم، ألوهیم بشمیم: خدا که در آسمان‌هاست» (دوم تواریخ ۲۰: ۶) به عبری - در کنار «مرا شمیا، ماری شمیا: سرور آسمان» (دانیال ۵: ۲۳) که پیش‌تر آمد - به کار رفته است.^۵

کتیبه زیر قدیمی‌ترین کتیبه یگانه‌پرستانه در عربستان جنوبی است که بین سال‌های ۳۲۰ تا ۳۳۰ م. تاریخ‌گذاری شده و در آن تعبیر «الزن بعل سمین: ایلان سرور آسمان» آمده است (تصویر ۳). این تعبیر پیش از این در هیچ کتیبه‌ای یافت نشده و نام هیچ خدایی نیز همراه با آن در هیچ کتیبه‌ای

1. Common Semitic.

۲. برای بحث بیشتر درباره ال و اله در زبان‌های سامی، ر. ک. Kiltz, 2012: 34-35.

3. אֱלֹהֵי שָׁמַיָא

4. אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם

۵. واژه بعل سبئی را به «سرور» ترجمه کرده‌ام که تفاوتش با مرا (ارباب) و رب (رب)، که پیش‌تر آمدند، آشکارتر باشد.

یاد نشده است:

أَبِي يَدْعُ يُوشَعُ، از خاندان ضَرَّان و گَمْلان^(۲) و أَحْرَم، فرماندار دَتِيَّت، نظارت کرد بر پوشاندن^(۳) با سنگ‌های صیقلی برای نمای^(۴) حوضچه‌ها برای خشنودی اربابانشان سَعْدُم^(۵) يَهْسَكِر و پسرانش از خاندان دُو هَصْ^(۶) سِيح، و **إِيلان سرور آسمان** باشد که آنان را یاری کند (الأغبری، ۲۰۱۳: ۱۷۴. قس Robin, 2005-2006: 57).

تصویر ۳. کتیبه 2 Bura' 3 = Ag. تصویر از فهمی الأغبری (۲۰۱۳: ۱۷۹، تصویر ۲). این کتیبه متعلق به وادی بُرَع در منطقه البیضاء (جنوب یمن) است.

نام خدا در کتیبه‌های پس از گرایش حمیر به یهودیت (ح. ۳۸۰ م.)

پس از گرایش پادشاهی حمیر به یهودیت، خدا با شیوه‌های مختلفی یاد می‌شد که معمولاً ترکیبی از دو بخش بود، یک نام و یک عبارت توصیفی. در آغاز، خدا نامی خاص نداشت و در کتیبه‌ها با یک نام عام یاد می‌شد. این نام‌های عام عبارتند از: «الن، إیلان»، که بیشتر به کار می‌رفت و «الهین، إلاهان»، که به ندرت به کار می‌رفت. الن والهین، همان‌گونه که پیش‌تر آمد، معادل «الإله» عربی‌اند. این نام‌های عام در دوره‌های بعد که خدا با نام خاص یاد می‌شود نیز به کار می‌رفتند. بخش دوم عبارتی کوتاه در وصف خداست، همچون: «بعل سمین، بعل سَمایان: سرور آسمان»؛ «مرا سمین، مَرء سَمایان: ارباب آسمان»؛ «مرا سمین وارضن، مَرء سَمایان و ارضان: ارباب آسمان و زمین»؛

«ذلهو سمین واررضن، دُو کَهو سَمایان و اَرَضان: او که آسمان و زمین از آن اوست»؛ «الله ی پسرِ رال، الاله ی پسرِ رایل: خدای اسرائیل»؛ «رب (یه)ه(سو)د، رب یهود: رب یهودیان» (Robin, 2020: 73-74).

از حدود سال ۴۲۰ م. نام خاص «رَحمانان» جایگزین نام عام خدا شد. این نام، که ترکیب رحمن با حرف تعریف (پسوند زن) سبئی و معادل الرحمن در عربی قرآنی است، برگرفته از ریشهٔ رح-م-سامی و بیانگر ویژگی «رحمت» خداست. این ویژگی را به سختی می‌توان در یهودیت آغازین دید و تنها در دوران پایانی باستان است که نام «هارَحمان»^۱ عبری، که مرکب از پیشوند ه (حرف تعریف عبری) و رحمن است، در توستا^۲ و در نیایش‌ها به‌ویژه بِرکت هَمَارُون^۳ (دعای روزانهٔ پسر از غذا) یاد می‌شود (Greenfield, 2000: 384-385)، و نام «رَحمانا»^۴ که مرکب از رحمن و پسوند L (حرف تعریف آرامی) است، فراوان در تلمود بابلی و گاه در تلمود اورشلمی آمده^۵ و در ترگوم‌های آرامی نیز به‌کاررفته است (Robin, 2021a: 298).

«رحمانان» در حدود ۴۰ کتیبهٔ یگانه‌پرستانهٔ حمیری (یهودی و مسیحی) به‌کاررفته و نخستین کاربردش در کتیبه‌ای مقطع است که بنای یک ساختمان را یاد می‌کند و بر پایهٔ نام‌های پادشاهانی که در متن آمده، به سال‌های ۴۰۰-۴۲۰ م. تاریخ‌گذاری می‌شود^۶ (تصویر ۴):

[... .. آبی کَرِب اِسْعَد (و) [... ..]^(۲) و حُگَر اَيْفَع پاد[شاهان پاد[شاه سبأ و دُو رِئِیلدان و حَضْرَمَوْت و یَمَنَت]^(۴) ... از پایه تا سل[تیغ]^(۵) ..] باشد که رح[مانان] به آنان ببخشاید [... ..]. (Robin, 2015: 270).

۱. هارَحمان.

۲. Tosefta. مجموعه‌ای از قوانین شفاهی یهودی است که در اواخر قرن دوم م. به ترتیب می‌شنا سامان یافته و ضمیمهٔ آن دانسته می‌شود. ر.ک. «Tosefta» (Stephen Wald) *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, s.v.

۳. בְּרַכַּת הַמָּזוֹן.

۴. רַחֲמָנָא.

۵. ر.ک. Louis. «God, Names of (Rabbinical Names of God)» *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, s.v. (Isaac Rabinowitz).

۶. برای کاربردهای رحمانان و اوصاف گوناگونی که در کنارش آمده، ر.ک. Robin and Rijziger, 2018: 280-283.

تصویر ۴. کتیبه YM 327 = Ja 520. تصویر از ژاکلین پیرن (ر.ک. (Robin, 2015: 270, Fig. 3). این کتیبه مقطع متعلق به وادی ظَهْر (۱۴ کیلومتری شمال غرب صنعاء) است و به سال‌های ۴۰۰-۴۲۰ م. تاریخ گذاری شده است.

نام خدا در میان یهودیان حجاز پیش از اسلام

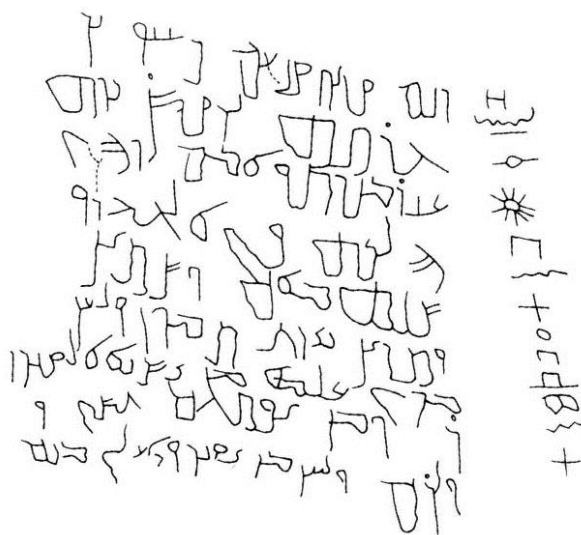
هرچند منابع بیزانسی و اسلامی بر حضور یهودیان در شمال غرب شبه جزیره و شمال حجاز اشاره دارند و شواهدی بر پایه نام‌شناسی، به ویژه دیوارنوشته‌هایی از جاده بازرگانی میان مدائن صالح و تبوک (دَرْبِ الْبَكْرَةِ)، نیز این امر را تأیید می‌کند (ر.ک. (Robin, 2015: 161 ff.))، تا کنون دو کتیبه یافت شده که در آنها نامی که یهودیان حجاز بر خدا نهاده بودند آمده است: مری علما. مری شیوه نوشتاری بومی واژه مرا است که در زبان آرامی و دیگر زبان‌های سامی و عربستانی به کاررفته، هرچند در عربی قرآنی واژه «رب» در همان معنا آمده است. علما وام‌واژه‌ای از آرامی است که در عربی قرآنی به صورت «العالمین» آمده است. از شیوه نوشتاری علما نمی‌توان فهمید که این واژه مفرد است یا جمع. بنابراین، عبارت مری علما به معنای «ارباب جهان (یا جهان‌ها)» است. در کهن‌ترین متون مقدس یهودی (اعم از ترگوم‌ها و آپوکریفای یهودی) که تاکنون در غارهای قُمران (در شمال غرب دریای مرده و جنوب اریحا) کشف شده‌اند، مشابه این ترکیب در وصف یهوه آمده است. برای نمونه، در آیه ۱۳ باب ۲۰ سفر برشیت (پیدایش) غیررسمی (QapGen 1) عبارت مری لکول علمیم^۱ (معادل «رب لکل العالمین» عربی) آمده است (برای بحث بیشتر، ر.ک. خوانین‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۰۰).

۱. مری لکول علمیم.

کتیبه نخست گورنوشته‌ای از مدائن صالح (جِگراء کهن، الحجرِ عربی) به خط نبطی اما زبانی آمیخته (آرامی و عربی) و متعلق به ژوئیه-اوت ۲۶۷ م. است (تصویر ۵):

دنه قبر و صنعه کعبو بر^(۲) حررت لرقوش برت^(۳) عبدمنوتو امه وهی^(۴) هلمکت پی الحجرو^(۵) شنت ماه وشتین^(۶) وترین بیرح تموز ولعن^(۷) مری علما من یشنا القبرو^(۸) د[[و من یشحه حشی و^(۹) ولده ولعن من یقبر وری علی منه

این قبری است که آن را ساخت کعب بن^(۲) حارثه برای رقوش بنت^(۳) عبید منات، مادرش؛ و او^(۴) درگذشت در الحجر در سال صد و شصت^(۶) و دو در ماه تموز. لعنت کند^(۷) ارباب جهان^(۸) هر آنکس را که آسیب بزند به این قبر یا^(۸) آن را بگشاید، جز^(۹) فرزندش. لعنت شود هر آنکس که دفن شود یا [جنازه را] از آن درآورد (-Nehmé, 2010: 68; Robin, 2006: 325). (69).

تصویر ۵. کتیبه نبطی JSNab 17 (و کتیبه ثمودی JSTham 1 در حاشیه راست آن). فاکسیمیله از لیلانعمه (Nehmé, 2010: 69, Fig. 24)

به نظر می‌رسد نویسنده این کتیبه یگانه پرست و یهودی بوده چرا که تنها یک خدا را، متفاوت از شیوه رایج یادکرد خدایان چندگانه (ر.ک. Nehmé, 2018: 88 ff.)، دعا کرده است. کتیبه‌ای به زبان آرامی و خط نبطی از اُم جَدایذ (درب البکرة) متعلق به سال ۳۰۳ م.، که اخیراً منتشر شده،

این دیدگاه را تأیید می‌کند (تصویر ۶):

بلی دکیر شلی بر اوشو^(۲) بطب وشلم من قدم^(۳) مری علما وکتبا دنه^(۴) کتب یوم حگ^(۵) الپطیر شنت مات^(۶) وتشعین وشبع
بله! باشد که شلی بن اوسو^(۲) در عافیت یاد شود و در امنیت باشد در پیشگاه^(۳) ارباب
جهان(ها) و این نوشته را او نوشت^(۴) در روز عید^(۵) فطیر سال صد و^(۶) نود و هفت (Nehmé, 2018: 185).

عبارت حگ الپطیر که در این کتیبه آمده به عید پسخ یهودیان اشاره دارد؛ چراکه واژه حگ برگرفته از عبری و به معنای عید است و واژه الپطیر همان فطیر عربی به معنای نان تخمیر نشده است و در نتیجه، این عبارت معادل «عید الفطیر» عربی است. تنها در عید پسخ است که سالانه به طور آیینی نان فطیر خورده می‌شود. عبارت حگ الپطیر بر گردان «حگ هامصوت»^۱ عبری است که در بایبل و تلمود در اشاره به عید پسخ آمده است. بنا بر آنچه آمد، نویسنده این کتیبه را می‌توان یهودی دانست و نام مری علما که در هر دو کتیبه بالا آمده، نام (یا یکی از نام‌های) خدا در میان یهودیان حجاز بوده است (Nehmé, 2018: 185-186; Robin, 2021a: 325-327).

تصویر ۶. کتیبه UjadhNab 538. تصویر از فریق الصحراء ۲۰۱۷ (<https://alsahra.org>). ر.ک. (Nehmé, 2018: 185).

در پایان بحث نام‌های خدا در متون یهودی عربستان، مشاهده می‌شود که یهودیان حمیر خدا را با تعبیر «ارباب آسمان و زمین» و یهودیان حجاز با تعبیر «ارباب جهان‌ها» وصف می‌کردند. از آنجا که زبان آرامی پایان باستان صیغهٔ مثنی نداشت، چنانچه علما به صیغهٔ جمع باشد، مری علما در کتیبه‌های حجاز می‌تواند به ارباب دو جهان (یعنی آسمان و زمین) اشاره داشته باشد، همان‌گونه که *مراسمین وارضن* در متون یهودی حمیری دیده می‌شود (Robin, 2020: 77).

نام خدا در کتیبه‌های پس از گرایش حمیر به مسیحیت (۵۳۰-۵۷۰ م.)

نام «رحمانان» که در کتیبه‌های یهودی حمیری به کار می‌رفت، در کتیبه‌های مسیحی نیز در اشاره به خدای پدر/ شخص نخست تثلیث به کار رفته است. این نام در آغاز و پایان کتیبهٔ *سُمویفَع أشوع*^۱ نخستین پادشاه مسیحی حمیر (حک. ۵۳۰-۵۳۵ م.) که دست‌نشاندهٔ اکسومیان بود، یاد شده است:

[با نام] و حفاظت رحمانان، پسرش مسیح پیروز و روح مقدس ...

(۱۶) ... [به نام رحمانان، پسرش مسیح پیروز] و روح مقدس ... (روبن، ۱۴۰۱: ۲۹۳-۲۹۴)

در کتیبه‌های منسوب به ابرهه (حک. ۵۳۵-۵۶۵ م.)، که در پی شورش بر سمویفَع اشوع به پادشاهی رسید، نیز خدا همواره با نام «رحمانان» یاد شده است. برای نمونه:

با قدرت و یا [ری]^(۲) و پشتیبانی رحمانان،^(۳) ارباب آسمان،^(۴) و مسیح وی ... (Nebes, 2004: 224).

با قدرت و یاری و رحمت رحمانان و مسیح وی و روح مقدس ... (روبن، ۱۴۰۱: ۲۹۵-۲۹۹).

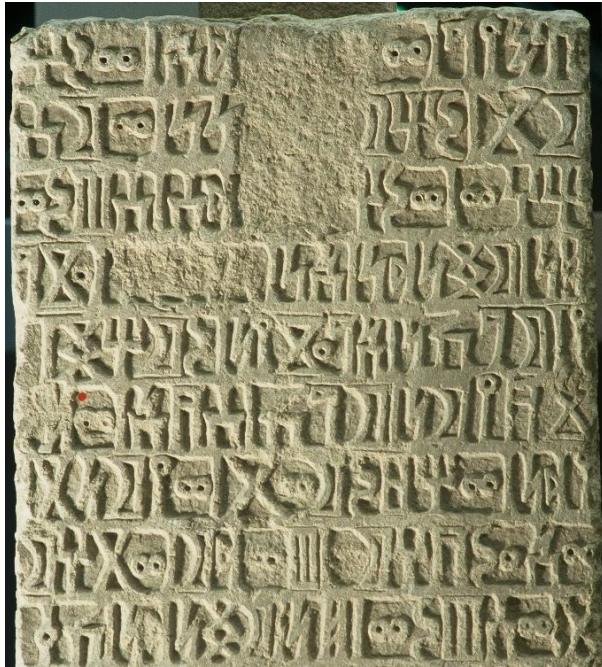
با قدرت رحمانان و مسیح وی ... (روبن، ۱۴۰۱: ۳۰۴).

۱. کتیبهٔ Ist. 7608 bis. این کتیبه، که قطعهٔ دیگرش Wellcome A103664 است، بنای یک ساختمان (احتمالاً کلیسا) را یاد می‌کند و به ۵۳۰-۵۳۱ م. تاریخ‌گذاری شده است.

۲. کتیبهٔ DAI GDN 2002-20 = Sadd Ma'rib 4 (ر.ک. Nebes, 2004). این کتیبه بر چهار رویهٔ ایستاسنگی نزدیک سد مأرب نوشته شده و به فوریه-مارس ۵۴۸ م. تاریخ‌گذاری شده است.

۳. کتیبهٔ CIH 541 = Sadd Ma'rib 5. این کتیبهٔ مشهور که بر چهار رویهٔ ستونی بزرگ حک و نزدیک سد مأرب نصب شده بوده، به مارس-آوریل ۵۴۸ م. تاریخ‌گذاری شده است.

۴. کتیبهٔ Ry. 506 = Murayghān 1. این کتیبه بر صخره‌ای بسیار بلند بر فراز چاه‌های مُریغان (در ۲۳۰ کیلومتری شمال نجران) حک و به سپتامبر ۵۵۲ م. تاریخ‌گذاری شده است.

تصویر ۷. کتیبه بزرگ ابرهه (CIH 541)، بخشی از رویه الف. تصویر از کریستین روبن. نماد محوشده در سطرهای یکم تا سوم به احتمال زیاد صلیب بوده است.

نامیدن شخص نخست تثلیث به یک نام خاص نامتعارف بود و عموماً، به‌ویژه در کتیبه‌های مسیحی اکسوم، وی را «پدر» می‌نامیدند. اهمیت این نکته در آن است که سمویفیع اشوع از تعبیر گعز (زبان حبشی کلاسیک) پیروی کرده و شخص سوم را «مَنْفَسِ قِدَّوس» خوانده، یا به شخص دوم وصف «غالبان» (پیروز) داده، که همگی در کتیبه‌های اکسومی به کار می‌رفتند؛ اما در حمیر خدا را با نام خاص «رحمانان» یاد کرده است. این امر می‌تواند نشانگر تمایل سیاسی پادشاه باشد که می‌خواست به مردمانی که مدتی دراز متأثر از یهودیت بودند نشان دهد که خدای دین تازه (مسیحیت) همان خدای کهن (یهودی) است شاید با این روش آهسته و پیوسته تغییرات در جامعه شکل بگیرند (روبن، ۲۰۱: ۲۷۸-۲۷۹).

شیوه نامیدن شخص دوم تثلیث نیز جالب توجه است: سمویفیع اشوع از آموزه‌های کلیسای میافیزیت اکسوم پیروی کرده و با تأکید بر ذات الهی عیسی (ع)، وی را «پسر» خدا خوانده و از

واژه «کری‌پس‌توپس، کری‌پس‌ت‌پس»، که وام‌واژه از «کریستوس»^۱ یونانی است، بهره گرفته است؛ اما ابرهه وی را پسر خدا ندانسته و تنها «مسیح» خدا، یعنی انسان برگزیده وی، خوانده، آن هم با واژه «مسیح، مسح» سبئی که وام‌واژه از «مشیحو»^۲ ی سریانی است. حذف هدفمند «پسر» و کاربرد «مسیح» به جای «کری‌پس‌توپس» حاکی از این باور است که شخص دوم ذات الهی ندارد و بیش از «انسان برگزیده خدا» (که مسح الهی را دریافت کرده) نیست. تفاوت در مسیح‌شناسی ابرهه و پیروی نکردن از شیوه رایج یادکرد تثلیث مقدس، بیانگر این است که در دوران ابرهه کلیسای حمیر از کلیسای اکسوم فاصله گرفته و به انطاکیه و سوریه نزدیک‌تر شده بود و این امکان را به پادشاه می‌داد که پیوندش را با نسطوریان نجران و خلیج فارس و دیگر مسیحیان سریانی‌زبان استوارتر سازد. ابرهه با این روش نه تنها از طرد طیف گسترده‌ای از جامعه زیرسلطه‌اش، یعنی یهودیان که باور به پسر خدا برایشان پذیرفتنی نبود، پرهیز می‌کرد بلکه می‌توانست حمایت یهودیانی که چشم‌انتظار آمدن مسیحا بودند را جلب کند به گونه‌ای که با پادشاه جدید بیعت کنند. با این سیاست ابرهه اسباب پراکندگی را رفع و جامعه را متحد می‌ساخت (Robin, 2020: 77-78; Robin, 2021b: 232-234).

نام خدا در میان اعراب مسیحی قرن‌های پنجم و ششم م.

منطقه نجران - محدوده مثلی شکل بزرگی در جنوب عربستان سعودی کنونی که از جنوب به واحه نجران، از شمال به تثلیث، و از شمال غرب به سایت قریه الفاو می‌رسد - تنها منطقه‌ای است که از دو قرن پیش از اسلام داده‌های فراوان کتیبه‌شناختی آنجا یافت شده و چند منبع کهن درباره آن (به‌ویژه سرکوب و قتل عام مسیحیان نجران به دست پادشاهان یهودی حمیر در اواخر قرن پنجم و اوائل قرن ششم م.) به زبان‌های سریانی، یونانی و گعز (حبشی کلاسیک) در دسترس است. در کاوش‌هایی که از سال ۲۰۱۰ م. در این منطقه انجام شده، حدود ۲۴ متن نوشته بر دیواره‌های صخره‌ای پیرامون چاه‌های حمی^۳ کشف شده‌اند که کنار آنها نقش صلیب حک و نام‌های بابیلی

1. Christos

۲. حَمِیحْ، به سریانی، برگرفته از כְּרִיסְטוֹس آرامی.

۳. واقع در ۱۰۰ کیلومتری شمال شرق نجران، که گذرگاه کاروان‌هایی بود که از نجران به سوی شمال و شمال شرق عربستان راه می‌پیمودند. ده‌ها هزار دیوارنوشته و دیوارنگاره پیرامون این منطقه یافت شده است. پیش از اسلام، ساکنان این منطقه به خطی که «ثمودی حمائی» نامیده شده می‌نوشتند؛ حال آنکه رهگذرانی که از

در آنها یاد شده است و از همین روی، این کتیبه‌ها را مسیحی می‌دانند (Robin, 2020-2021: 66-67). متون مسیحی حمی^۱، که همگی بسیار کوتاهند، عمدتاً مشتمل بر نام‌های اشخاصند؛ بیشترشان به خطی شبیه عربی نوشته شده‌اند و در یکی از آنها، که به حدود ۴۷۰ م. تاریخ‌گذاری شده، نام خدا آمده است (تصویر ۸):

۱	ثوین بر مرثد	ثُوَانِ بْنِ مَرْتَدَ
۲	ربیعہ بر موسی	رَبِيعَةُ بْنُ مُوسَى ^۱
۳	صلیب ثوین بر مرثد	صَلِيبُ ثُوَانِ بْنِ مَرْتَدَ
۴	الیا بر مرالقیس بر تی(م)و	إِلْيَا بْنُ مَرَّءِ الْقَيْسِ بْنِ تَيْم
۵	الإله (ین)ع(م) الإله بر کت دهد (؟) (Robin et al., 2014: 1087-1092).	

با توجه به نقش صلیب و دو نام بایلی که در متن آمده (الیا و موسی)، این کتیبه را مسیحی می‌دانند.^۲

واحه‌های اطراف یا یمن آمده بودند به خط عربستانی جنوبی می‌نوشتند. کاربرد خط سوم، که شبیه عربی است، از ربع سوم قرن پنجم م. در این منطقه دیده شده که بالغ بر ۳۰ متن است. ر.ک. Robin, 2020-2021: 66-67.

1. Himà-Sud PalAr 8.

۲. با توجه به همزمانی تاریخ این کتیبه (و دیگر کتیبه‌های مسیحی حمی^۱ که متعلق به همین دوره‌اند) با دوران پادشاهی شَرَحْ بَابِل یَکُف (حک.ح. ۴۶۸-۴۸۰ م.) پادشاه یهودی حمیر، همو که متن قدیس‌نگاری شهادت اَرزَقِیر به زبان گعز در دوران وی نوشته شده و به نخستین سرکوب مسیحیان نجران اشاره دارد، روبن احتمال داده در منطقه حمی^۱، که با فاصله از نجران در بیابان و کنار جاده اصلی است، گورستانی بوده که روحانیان مسیحی آنجا دفن و تکریم می‌شدند. ر.ک. Robin, 2020-2021: 67-70.

نو پست
نعمه سو بیع
که لور به صید
الکبره المسیر
الاله

تصویر ۸ کتیبه 8 Himà-Sud PalAr. تصویر از کریستین روبین (MAFSN). فاکسیمیله از لیلا نعمه (Robin et al., 2014: 1100, Fig. 42)

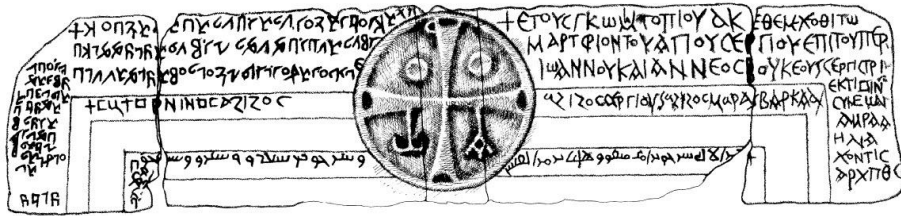
یادکرد نام «الاله» در کتیبه حمی^۱ بسیار مهم است؛ «الاله» نام خدا در همه کتیبه‌های تاکنون یافت شده اعراب مسیحی پیشااسلامی از شمال تا جنوب شبه‌جزیره است. این کتیبه‌ها، به ترتیب جغرافیایی، بدین قرارند:

۱. کتیبه زبد در شمال سوریه (حدود ۵۱۲ م.). این کتیبه، که در میانه آن نقش صلیب دیده می‌شود، متعلق به مشهد^۱ (حرم مسیحی) سرگیوس قدیس به سه زبان یونانی، سریانی و عربی است (تصویر ۹). بخش عربی آن چنین است:

[ذ] [ک] بر الاله سر جو بر اتمنفو وه [ل/د/ن] یا بر مرالقیس [هلال] و سر جو بر سعدو و سیرو

1. Martyrion

باشد که الإله یاد کند سیرجو بن اَمت مَناف و هـ[لـد/نـا]یء بن مرء القیس و سرجو بن سَعْدو و شه/سیرو و شه/س {--} سيجو را (Macdonald in Fiema et al., 2015: 410-411).

تصویر ۹. کتیبهٔ زید (IGLS 2.310). فاکسیمیله از ماریا گوریا (Fisher (ed.), 2015: 349, Fig. 6.18)

۲. کتیبهٔ یزید در نزدیکی قصر بُرَقع در شمال شرق اردن (قرن ششم یا هفتم م.). در آغاز سطر

نخست این کتیبه نقش صلیب دیده می‌شود (تصویر ۱۰):

۱	صلیب ذکر الاله	صلیب باشد که الإله یاد کند
۲	یزیدو الملک	پادشاه یزیدو را (al-Shdaifat et al., 2017: 315).

۱. با توجه به اینکه نخست، خط تکامل یافتهٔ این کتیبه از یک سو با خط حجازی که در متقدم‌ترین شواهد موجود از آغاز دوران اسلامی دیده می‌شود و از سوی دیگر با خط عربی قرن ششمی تفاوت‌هایی دارد و دوم، پادشاه یزید یاد شده در متن کتیبه را نمی‌توان به طور قطعی با یکی از چند شخصیت تاریخی شناخته (از جمله یزید بن معاویه) تطبیق داد، تاریخی دقیق برای این کتیبه نمی‌توان در نظر گرفت. برای بحث تفصیلی در این باره، ر.ک.

تصویر ۱۰. کتیبه یزید. تصویر از زیاد السلاّمین (al-Shdaifat et al., 2017: 316, Fig. 1)

۳. کتیبه DAJ 144PAr1 در دومه الجندل (۵۴۸-۵۴۹ م.). این کتیبه نخستین کتیبه تاریخ‌دار^۱ عربی پیشاسلامی از قرن ششم م. در شمال غرب عربستان است و خط آن به آخرین مرحله تطور نبطی به عربی تعلق دارد و می‌توان آن را عربی دانست، جز دکر (یا احتمالاً دکیر) در سطر نخست که به خط عربی نبطی است و چنین می‌نماید که نویسنده به عنوان یک سنت نوشتاری (یا لوگوگرام) آن را در نظر داشته است^۲ (تصویر ۱۱):

یاد باد	دکر	۱
باشد که الإله یاد کند	دکر الإله	۲
حگعلب/ن/وین	حگعلب/ن/و بر	۳
سکمه / سلامه / سلّمه	شلمه	۴
{در} م[ه] [فاصله] سال چهارصد	{رب} - {س} / {ح} / شنت ۴ × ۱۰۰	۵
و چهل و سه صلیب (Nehmé, 2017: 126-127).	۳ + ۲۰ + ۲۰ + صلیب	۶

۱. تاریخ این کتیبه به تنها تقویم موجود در آن منطقه، یعنی تقویم نبطی است، که مبدأ آن سال ۱۰۶ م. است که پادشاهی نبطی به دست امپراتوری روم فتح شد.

۲. Nehmé, 2017: 122-130. درباره احتمال خوانش دکیر در سطر نخست، ر.ک. ibid: 129, n. 9.

تصویر ۱۱. کتیبهٔ DAJ 144PAr1. تصویر از گیوم شارلو. فاکسیمیله از لیلانعمه (Nehmé, 2017: 126-127, Figs. 6 and 7).

۴. کتیبهٔ DAJ000NabAr1 در دومه الجندل (تاریخ گذاری نشده)^۱:

۱	[د] کر الاله	باشد که الاله یاد کند
۲	ملکوبیر {..}	مالکوبن
۳	حیه لره {و}	حیه و

۱ تاریخ دقیق این کتیبه معلوم نیست. با توجه به مراحل تطور نبطی به عربی، نعمه احتمال داده این کتیبه متعلق به قرن پنجم م، یا کمی زودتر در نیمهٔ دوم قرن چهارم، باشد. ر.ک. Nehmé, 2016: 233.

ط
 ب
 ب
 حه

تصویر ۱۲. کتیبه DAJ000NabAr1. تصویر از گیوم شارلو (Nehmé, 2017: 130-131, Fig. 9). فاکسیمیله از لیلا نعمه.

نکته شایان توجه در هر چهار کتیبه یادشده، عبارت دعائی «ذکر الإله» در آغاز همه آنهاست. این عبارت از دو جزء ترکیب یافته است: «ذکر + الإله».

در کتیبه‌های به خط نبطی (متعلق به قرن یکم تا نیمه قرن سوم م.) خدایان چندگانه‌ای همچون دوشیرا (ذوالشری)، منتور/منوتو (منات) و الت (اللوات) یاد شده‌اند حال آنکه در کتیبه‌های به خط عربی نبطی (متعلق به اواخر قرن سوم تا نیمه قرن پنجم م.) و عربی پیشاسلامی (متعلق به اواخر قرن پنجم و قرن ششم م.) تنها دو خدا یاد شده‌اند: العزى و الإله. عبارت دعائی که در کتیبه‌های به

۹۵
 پژوهشنامه ادیان

خط عربیِ نبطی یافت می‌شود، مرکب است از «ذکیر (صیغه مجهول به زبان آرامی نبطی) + نام شخص»، و در ادامه متن نام یا وصف خدا یاد می‌شود.^۱ تحولی که در کتیبه‌های قرن ششم (به خط عربی پیشاسلامی) دیده می‌شود این است که فعل «ذکر» (صیغه معلوم به زبان عربی) پیش از نام خدای یگانه (الإله) آمده است نه پیش از نام شخص. این عبارت پردازی، یعنی «فعل دعائی + نام خدا»، با عبارت دعائی «سَمِعَتِ الْعُرَى^۱ (± ل + نام شخص)» که در چهار کتیبه از امّ جَدايذ (ر.ک. Nehmé, 2022: 74-78) به کاررفته مقایسه‌پذیر است.^۲ شایان توجه است در کتیبه‌های به خط عربی پیشاسلامی (اواخر قرن پنجم م. و قرن ششم) دیگر هیچ یک از خدایان چندگانه، نه «الْعُرَى» و نه دیگر خدایان پیشین، دیده نمی‌شوند و تنها «الإله» به عنوان خدای مسیحیان یاد شده است. بدین ترتیب می‌توان در شمال غرب عربستان نیز گذار از چندگانه‌پرستی به پرستش یک خدای برتر (قرن‌های سوم تا پنجم م.) و سپس یگانه‌پرستی (اواخر قرن پنجم و در طی قرن ششم م.) را مشاهده کرد.

بر کاربرد «الإله» به عنوان نام خدا در میان اعراب مسیحی پیشاسلامی، کتیبه صومعه هند در حیره (حدود ۵۶۰ م.) را نیز به شواهد مادی پیش گفته می‌افزایند. هرچند اصل کتیبه موجود نیست، متن آن را أبو عبید بکری (د. ۴۸۷ ق.) و یاقوت حموی (د. ۶۲۶ ق.) با اندکی تفاوت گزارش کرده‌اند:

«بنت هذه البيعة هند بنت الحارث بن عمرو بن حجر الملكة بنت الأملاك وأم الملك عمرو بن المنذر أمه المسيح وأم عبده وأم عبده (وبنت عبده) في زمن (/ ملك) ملك الأملاك خسرو أنو شروان وفي زمن (مار) أفرایم الأسقف. فالإله الذي بنت له هذا البيت (/ الدير) يغفر خطيتها ويترحم عليها وعلى ولدها ويقبل بهما (/ بها) ويقومهما (/ يقومها) إلى إقامة الحق ويكون الإله (/ الله) معها ومع ولدها الدهر الدهر.» (Robin, 2008:185-186; Nehmé, 2017: 131).

شواهدی تازه بر کاربرد نام «الإله/ الله» در چند کتیبه از منطقه حجاز یافت شده‌اند که با توجه

۱. برای نمونه، کتیبه DaJ29Nab13: ذکیر حررت (۲) من قدم الت: باشد که حارثت در پیشگاه اللات یاد شود (Nehmé, 2022: 64); همچنین کتیبه یهودی UJadhNab 538 (تصویر ۶)، که پیش‌تر آمد.

۲. برای آگاهی تفصیلی درباره پراکندگی و تحول کاربرد نام خدایان در کتیبه‌های شمال غرب عربستان در قرن‌های یکم تا ششم م. (به خط نبطی، نبطی عربی، و عربی پیشاسلامی)، ر.ک. Nehmé, 2022.

به نوع خط و همچنین تعبیر دینی به کاررفته در آنها، می‌توان آنها را نیز یگانه‌پرستانه دانست. برای نمونه (تصویرهای ۱۳ و ۱۴):

انا ثبت بر ... ^(۲) لبني الخزرج سلم انتم ^(۳) فلا اوصکم ببر یله ^(۴) واطعم اضعف وقتل العبد [و] ^(۵) وحمل الغزه والنجد ^(۶) وحيکم ریکم والله خير ذا

من ثابت بن ... از بنی الخزرج، در امان باشید و شما را توصیه می‌کنم که خدا (الله؟) را اطاعت کنید و میهمان را طعام دهید و با دشمن بجنگید و نبرد و کمک جنگی کنید، باشد که ربّ شما حفظتان کند (/ به شما سلام دهد) که خدا (إله) در این کار بهترین است (Al-Jallad and Sidky, 2021: 9-10; Al-Jallad, 2022: 17, n. 66).

۹۷

پژوهشنامه ادیان

تصویر ۲۰. کتیبه‌ای نویافته از تبوک. تصویر از سلمان العطوی (فريق الصحراء) <https://alsahra.org/2017/09/> نقوش -

عربیة - بلکنة - نبطیة / (بسمک اللهم انا عبد شمس بر المغیره یستغفر ربه

به نام تو، ای **خدا (الله)**، من عبد شمس بن المغیره هستم که از ربّ خود آمرزش می‌خواهد (Al-Jallad, 2022: 18, n. 68)؛ **قس** (Alhatlani and Al-Otibi, 2023: 184 and ff. 186).

تصویر ۲۱. کتیبهٔ أم بُریرة (شمال غرب تبوک). تصویر از عبدالإله فارس (هيئة التراث ۰۷۰۱۰۰۸۹۴۵) (Alhatlani and Al-).
(Otibi, 2023: 185, Fig. 2).

با توجه به اینکه برای «پسر» نه از بن که از کهن واژه آرامی (لوگوگرام) بر استفاده شده است، و همچنین حرف تعریف طبق قواعد کهن املایی نوشته شده (برای نمونه، اضعیف به جای الضیف آمده است و می‌توان املای یله یا الله را مطابق دیدگاه مشهور مبنی بر ادغام حرف تعریف ال در لام اله دانست)، خط این کتیبه‌ها به احتمال زیاد عربی پیشاسلامی است. عبارت پردازی متن کتیبه‌ها نیز از یک سو با تعابیر چندخدایی کاملاً متفاوت است و تنها یک خدا یاد شده که همان الإله (یا الله) است، و از سوی دیگر با تعابیر اسلامی نیز همسان نیست (برای نمونه، مشهور است که تعبیر «باسمک اللهم» در آغاز مکاتبات قریش به کار می‌رفت). بر پایهٔ این شواهد، این کتیبه‌ها را نیز یگانه‌پرستانه دانسته‌اند، هر چند نوع یگانه‌پرستی آنها روشن نیست و می‌تواند مسیحی یا یهودی باشد (Al-Jallad, 2022: 17, 18 and notes 66, 68; Al-Jallad, 2023).

نتیجه‌گیری

در این مقاله با مروری بر مهم‌ترین شواهد مادی یافت‌شده از شبه‌جزیرهٔ عربستان، تصویری روشن‌تر از گرایش‌های دینی عربستان پیشاسلامی ارائه شد. این تصویر با آنچه در منابع سنتی همچون کتاب الأضنام ابن کلبی (د. ۲۰۴ق.) مبنی بر بت‌پرستی فراگیر در عربستان تا ظهور اسلام آمده، آشکارا تفاوت دارد. در کتیبه‌های کشف‌شده از عربستان، شواهدی فراوان بر پرستش خدایان چندگانه یافت می‌شود اما از سه قرن پیش از ظهور اسلام رفته‌رفته نشانه‌های چندگانه‌پرستی در مناطق مختلف عربستان ناپدید شده‌اند و از حدود دو قرن پیش از اسلام، نه تنها هیچ شاهدی بر چندگانه‌پرستی دیده نمی‌شود بلکه در طی قرن چهارم م. شواهد گذار از چندگانه‌پرستی به یگانه‌پرستی و از آغاز قرن پنجم به بعد، شواهد فراوانی از گرایش به یگانه‌پرستی، اعم از یهودیت

و مسیحیت، یافت می‌شوند.

نام خدای یگانه که در عربستان جنوبی پرستش می‌شد، هم در دورهٔ گرایش به یهودیت و هم پس از گرایش به مسیحیت، «رحمانان» سبئی، معادل «الرحمن» عربی، بود. یهودیان حجاز خدا را مری علما می‌خواندند، که می‌توان آن را با «ربّ العالمین» عربی قرآنی مقایسه کرد. در دیگر مناطق عربستان، از نجران در مرز شمالی یمن گرفته تا شمال حجاز در منتهالیه شمال غرب شبه جزیره، مسیحیان خدای خود را «الإله» می‌نامیدند.

با توجه به آنچه آمد، برای شناخت بهتر باورها و آیین‌های دینی مردمانی که مخاطب قرآن بوده‌اند باید شواهد مادی برآمده از بافت تاریخی آن دوران را در کانون تحقیق قرار داد و با تکیه بر آنها منابع سنتی را با نگاهی نقادانه بازخوانی کرد.

اختصارات منابع کتیبه‌شناختی

Ag: al-Aġbarī (Fahmī)

CIH: *Corpus Inscriptionum Semiticarum*

DAI GDN: Deutsches Archäologisches Institut, Grosser Damm Nord

DAJ: Dūmat al-Jandal

DASI: Digital Archive for the Study of Pre-Islamic Arabian Inscriptions (dasi.cnr.it)

Garb: Garbini (Giovanni)

IGLS: *Inscriptions grecques et latines de la Syre*

Ist: Istanbul

Ja: Jamme (Albert)

JS: Jaussen and Savignac

MAFSN: Mission archéologique franco-sa'ūdienne de Najrân

Ry: Ryckmans (Gonzague)

UJadh: Umm Jadhāyidh

YM: Yemen Museum

ZM: Zafār Museum

کتابنامه

آقایی، علی، خوانین زاده، محمدعلی و مارکس، میثائیل (۱۴۰۱). «مقدمه: باستان متأخر و اسلام.» در روین، ۱۴۰۱، صص. ۷۲-۱۵.

الأغبري، فهمي (۲۰۱۳). «نقوش سبئیة جدیدة تحتوی علی أقدم نقش توحیدی مؤرخ.» *ریدان*، ۸: ۱۸۳-۱۶۷.

خوانین زاده، محمدعلی (۱۳۹۴). «معناشناسی تاریخی واژه رب.» *پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن*، ۸: ۷۷-۱۲۰.

روین، کریستین ژولین (۱۴۰۱). ۱۴۰۰ سال پادشاهی در عربستان پیش از اسلام. گزینش، ترجمه و تحقیق محمدعلی خوانین زاده. تهران.

Abdallāh, Yūsuf M (1987). "The Inscription *CIH* 543. A New Reading Based on the Newly-found Original." In Christian J. Robin and Muḥammad 'A. Bāfaqīh (eds), *Ṣayhadica. Recherches sur les inscriptions de l'Arabie préislamique offertes par ses collègues au professeur A.F. L. Beeston*. (Arabie préislamique, 1), pp. 3-9. Paris.

Alhatlani, Abdullah Saad and Al-Otibi, Ajab Mohammad (2023). "A Palaeo-Arabic Inscription from the Ḥismā Desert (Tabūk Region)." *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 34: 183-193.

Al-Jallad, Ahmad (2022). "A Pre-Islamic Basmala: Reflections on Its First Epigraphic Attestation and Its Original Significance." *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 52: 1-28.

Al-Jallad, Ahmad (2023). "The Religious Landscape of the Late Pre-Islamic Hijaz: A View from the Epigraphy." Online presentation in the conference *New Directions in the Study of Early Islam: A Conference in Honor of Fred Donner* held at Chicago University, 15th April, 2023.

Al-Jallad, Ahmad and Sidky, Hythem (2021). "A Paleo-Arabic Inscription on a Route North of Tā'if." *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 00: 1-14.

Beeston, Alfred. F. L. (1976). *Warfare in Ancient South Arabia (2nd-3rd Centuries A.D.)*. London.

Dan, Joseph (2007). "Apocrypha and Pseudepigrapha." In Fred Skolnik and Michael Berenbaum (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 2. New York.

Fiema, Zbigniew T., Al-Jallad, Ahmad, Macdonald, Michael C. A. and Nehmé, Laïla (2015). "Provincia Arabia: Nabataea, the Emergence of Arabic as a Written Language, and Graeco-Arabica." In Greg Fisher (ed.), 2015, pp. 373-433.

Fisher, Greg (ed.) (2015). *Arabs and Empires before Islam*. Oxford.

Greenfield, Jonas C (2000). "From 'Ih Rḥm̄n to Al-Raḥmān. The Source of a Divine Epithet." In Benjamin Hary, John Hayes and Fred Astren (eds.), *Judaism and*

- Islam: Boundaries, Communication and Interaction*, pp. 381-393. Leiden.
- Kiltz, David (2012). "The Relationship between Arabic *Allāh* and Syriac *Allāhā*." *Der Islam*, 88/1: 33-50.
- Nebes, Norbert (2004). "A New 'Abraha Inscription from the Great Dam of Mārib." *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 34: 221-230.
- Nehmé, Laïla (2010). "A Glimpse of the Development of the Nabataean Script into Arabic Based on Old and New Epigraphic Material." In Michael C. A. Macdonald (ed.), *The Development of Arabic as a Written Language*. (Supplement to the Proceedings of the Seminar for Arabian Studies 40), pp. 47-88. Oxford.
- Nehmé, Laïla (2016). "A 'Transitional' Inscription from Dūmat al-Jandal." In Guillaume Charloux and Romolo Loreto (eds.), *Dūma 2: The 2011 Report of the Saudi-Italian-French Archaeological Project at Dūmat al-Jandal, Saudi Arabia*, pp. 231-233. Riyadh.
- Nehmé, Laïla (2017). "New Dated Inscriptions (Nabataean and Pre-Islamic Arabic) from a Site Near al-Jawf, Ancient Dūmah, Saudi Arabia." *Arabian Epigraphic Notes*, 3: 121-164.
- Nehmé, Laïla (2018). *The Darb al-Bakrah: A Caravan Route in North-West Arabia Discovered by Ali I. al-Ghabban. Catalogue of the Inscriptions*. Riyadh.
- Nehmé, Laïla (2022). "The Religious Landscape of Northwest Arabia as Reflected in the Nabataean, Nabataeo-Arabic, and Pre-Islamic Inscriptions." In Fred M. Donner and Rebecca Hasselbach-Andee (eds.), *Scripts and Scripture. Writing and Religion in Arabia circa 500-700 CE*, pp. 43-86. Chicago.
- Rabinowitz, Louis Isaac (2007). "God, Names of (Rabbinical Names of God)." In Fred Skolnik and Michael Berenbaum (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 7. New York.
- Robin, Christian J. (2005-2006). "Les banū Haṣḥaḥ, princes de la commune de Maḍḥā^m." *Arabia*, 3: 31-110.
- Robin, Christian J. (2006). "La réforme de l'écriture arabe à l'époque du califat méridien." *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, 59: 319-364.
- Robin, Christian J. (2008). "Les Arabes de Ḥimyar, des 'Romains' et des Perses (IIIe-VIe siècles de l'ère chrétienne)." *Semitica et Classica*, 1: 167-202.
- Robin, Christian J. (2015). "Quel judaïsme en Arabie ?" In Christian J. Robin (ed.), *Le judaïsme de l'Arabie antique. Actes du Colloque de Jérusalem (février 2006), Judaïsme ancien et origines du christianisme 3*, pp. 15-295. Turnhout.
- Robin, Christian J. (2020). "Les noms du Dieu unique dans les religions de l'Arabie préislamique." *Communio* 45, 3-4: 67-86.
- Robin, Christian J. (2020-2021). "*al-ʾIlāh* et *Allāh* : les deux noms de Dieu chez les Arabes chrétiens de Najrān au 6e siècle de l'ère chrétienne." *Hawliyat* 19: 55-109.
- Robin, Christian J. (2021a). "Judaism in Pre-Islamic Arabia." In Phillip I. Lieberman (ed.), *The Cambridge History of Judaism*, pp. 294-331. Cambridge.
- Robin, Christian J. (2021b). "The Judaism of the Ancient Kingdom of Ḥimyar in Arabia: A Discreet Conversion." In Gavin McDowell, Ron Naiweld and Daniel Stökl Ben Ezra (eds.), *Diversity and Rabinization. Jewish Texts and Societies*

- between 400 and 1000 CE*, pp. 165-270. Cambridge.
- Robin, Christian J., al-Ghabbān, ‘Alī I. and al-Sa‘īd, Sa‘īd F. (2014). “Inscriptions antiques récemment découvertes à Najran (Arabie séoudite méridionale) : Nouveaux jalons pour l’histoire de l’oasis et celle de l’écriture et de la langue arabes.” *Comptes rendus de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 158, 3: 1033-1128.
- Robin, Christian J. and Rijziger, Sarah (2018). “‘The Owner of the Sky, God of Israel’ in a New Jewish Ḥimyaritic Inscription Dating from the Fifth Century CE.” *Der Islam*, 95/2: 271-290.
- al-Shdaifat, Younis, Al-Jallad, Ahmad, al-Salameen, Zeyad and Harahsheh, Rafe (2017). “An Early Christian Arabic Graffito Mentioning ‘Yazīd the King’.” *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 28: 315-324.
- Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (eds.) (2007). *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 19, s.v. “Targum”. New York.
- Sperling, S. David (2007). “Bible, Translations; Ancient Versions; Syriac Aramaic: Peshitta and Other Versions.” In Fred Skolnik and Michael Berenbaum (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 3. New York.
- Wald, Stephen G. (2007). “Tosefta.” In Fred Skolnik and Michael Berenbaum (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 20. New York.